

EGRY GÁBOR

Birodalmi fordulatok

Osztrák–magyar gazdasági tér, informális imperializmus
és birodalmi életutak birodalommal és anélkül*

<https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.1>

Voltak Ausztria–Magyarországnak gyarmatai? Olyan birodalom lett volna, mint nagyhatalmi társai: Franciaország, Németország, Nagy-Britannia vagy Oroszország? Felbomlása valóban gazdasági katasztrófával járt, autarkiával, ami végső soron Közép- és Kelet-Európa autoriter fordulatához vezetett a harmincas években? Ez csupán néhány azok közül a kérdések közül, amelyek akár csak egy évtizeddel korábban is eldöntöttek minősültek, hogy aztán az első világháború százéves évfordulója körül újra inspirálják és provokálják a történészeket.¹ Így aztán ma már nem meglepő azt olvasni szaktörténeti munkák-

* A tanulmány European Research Council Nepostrans Consolidator Grant (772264), a European University Institute, Firenze Fernand Braudel Senior Fellowship és a Wissenschaftskolleg zu Berlin ösztöndíja támogatásával készült.

¹ Walter SAUER: Habsburg Colonial: Austria-Hungary's Role in European Overseas Expansion Reconsidered. *Austrian Studies*, 2012, 5-23. DOI: <https://doi.org/10.5699/austrianstudies.20.2012.0005>; CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2022; TOMKA Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: BÓDY Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018; Matthias MORYS (ed.): *The Economic History of Central, East, and Southeast Europe 1800 to the Present*. Routledge, New York–London, 2021. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315686097>; Marco BRESCIANI–Klaus RICHTER: Trieste and Danzig after the Great War: Imperial Collapse, Narratives of Loss, Reconfigured Globalization. *Journal of Modern History*, 2023/3. 557–595. DOI: <https://doi.org/10.1086/726394>; RIGÓ Máté: *Háború, profit, Trianon*.

ban, hogy Bosznia-Hercegovinát a Monarchia gyarmatosította² (a „demokratikus szellemiségű” csehek nagyarányú szerepvállalásával), hogy a Monarchia modern gyarmati birodalomként akart válni, még ha ebben nem is volt különösebben sikeres, vagy – és talán ez a legmeglepőbb mind közül, tekintettel arra, milyen meggyőzőnek tűnik az oksági összefüggés az első világháborús összeomlás, a rá következő gazdasági nacionalizmus, a gazdasági világválság és az autoriter rendszerek közt –, hogy Ausztria–Magyarország utódállamai továbbra is egymás legfontosabb kereskedelmi partnerei maradtak.³

Magam is osztom kollégáim kiújult lelkesedését az Osztrák–Magyar Monarchia iránt, nem utolsósorban azért, mert ezek komoly kihívást jelentenek az áldozatiságon alapuló, felelősségváró nemzeti történelmi elbeszélésekkel szemben. Ebben a tanulmányban azonban sokkal kevesebbre vállalkozom, mint bármelyik nemzeti narratíva cáfolata. Helyette azt próbálom megérteni – az osztrák és magyar tőke túléléséből kiindulva az utódállamokban –, mi állt ennek a háttérben. A válasz keresése olyan problémákhoz vezet, mint a gazdasági tér fogalma, működési módja, sajátos morális gazdaságtana (moral economy), viszonya a formális és informális imperializmushoz – végső soron ahhoz a kérdéshez, hogy hol is helyezkedik el ez a gazdasági tér a globális gazdaságban? Bár ezek meglehetősen elvont problémák, a következőkben megpróbálom mindezt emberekre és interakciókra koncentrálva bemutatni, a levéltárak mélyén rejtőző meglepő történetek segítségével utazva Prága, Trieszt, Konstantinápoly, Bukarest, Zágráb és még sok más kisebb-nagyobb település közt, melyek nem igen láthatók Európa nagy léptékű térképén.

Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút? Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023.

² Robert J. DONIA: Bosnia and Herzegovina: The Proximate Colony in the Twilight of Empire. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja/Jahrbuch* 2013. 197–202. DOI: <https://doi.org/10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-42.30>; Clemens RUTHNER–Tamara SCHEER (Hrsg.): *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918: Annäherungen an eine Kolonie*. Francke, Tübingen, 2019.

³ Matthias MORYS: Economic Growth and Structural Change in Central, East and Southeast Europe, 1918–1939. In: Matthias MORYS (ed.): *The Economic History...* I. m. 161–214

A határ mint üzlet és a megfizethetetlen tapasztalat

Alig négy hónappal azután, hogy a trianoni béke 1921 júniusában hatályba lépett, három üzletember találkozott az immár romániai Kolozsvárott (Cluj). A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak (PMKB) az iratokban névtelen delegáltja a budapesti Schiffer Miksa és a kolozsvári Koch Károly építési vállalkozókkal tárgyalt egy eljövendő üzleti együttműködésről. Megállapodtak abban, hogy közös vállalatot alapítanak Romániában, amely saját számlára vállal majd ott megbízásokat, amihez a két építési vállalkozó nyilván tapasztalatával és építési kapacitásaival járul hozzá, a PMKB pedig a tulajdonában álló kissebesi gránitbányából kitermelt anyaggal. Mindez eddig a pontig inkább volt általános terv, mint azonnal aprópénzre váltható üzleti lehetőség – egyetlenegy pontját kivéve. A felek ugyanis megegyeztek abban, hogy a magyar–román határ megvonásához és kijelöléséhez szükséges határkövek szállítására fognak pályázni – a román kormánynál.⁴

Nehéz abszurdabb és paradoxabb jelenetet elképzelni, mint amikor három – egyikük ráadásul romániai – magyar üzletember nemhogy búsongana a nyilvánosságban páratlan gazdasági katasztrófaként jellemzett békeszerződésen,⁵ hanem az azonnali profit lehetőségét látja benne. Ráadásul ez egyáltalán nem volt elszigetelt jelenség, és még csak nem is korlátozódott azokra a területekre, amelyeket Magyarországtól csatoltak az utódállamokhoz. Például valamivel több mint egy évvel a fenti kolozsvári megbeszélés előtt, ezúttal Budapesten, Weiss Fülöp, a PMKB elnöke tárgyalt Káldor Illéssel, a konstantinápolyi Banque Générale de Turquie vezérigazgatójával. Ez a pénztintézet 1918 szeptemberében kezdte meg a működését a PMKB és Hungária Bank közös vállalkozásaként, azzal, hogy a PMKB-nak is jár hely

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Z41 PMKB 574. cs. 3766. j./I-i.

⁵ EDVI-ILLÉS Aladár–HALÁSZ Aladár: *Magyarország gazdasági térképekben*. 3. kiadás. Budapest, Kereskedelmi Minisztérium, 1920; ZEIDLER Miklós: *Magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

a nap alatt, az Oszmán Birodalom kiaknázásában. Az Oszmán Birodalomban jól tájékozódó Káldort is helyismerete miatt hívták meg az alapítás lebonyolítására és a bank menedzserének, s mind ő, mind a PMKB vezetése meglehetősen optimistán tekintett a jövőbe.⁶

Az oszmán fegyverszünet és Konstantinápoly megszállása az antant részéről azonban a bank zár alá helyezésével járt. 1919 januárjában működése lényegében felfüggesztésre került, csak az év végén indulhatott újra, azzal a feltétellel, hogy szövetséges tőkét vonz be. Káldor és a tulajdonos PMKB számos lehetőséget fontolóra vett, ezek közös eleme az volt, hogy a bank akár többségi tulajdonrészét egy antantérdekeltségnek adnák el, bár szóba került holland és spanyol részvétel is. Hiába tartott a vagyoni zárlat ekkor már másfél éve, és hiába számolt a PMKB pusztán azzal, hogy a legjobb esetben is csak kisebbségi részesedést tarthat meg, Káldor – és ebben Weiss Fülöp láthatóan egyetértett vele – meg volt róla győződve, hogy a PMKB ebben az esetben is megőrzi a bank vezetését és üzleti menedzsmentjét, mert olyan különleges tudása volt a Balkánról és Törökországról, amellyel a potenciális vevők – emlékezzünk Nagy-Britanniából – nem rendelkeztek.⁷

Akármilyen megdöbbenőnek és túlzottnak tűnjön is ez az önbizalom, engem ebben a tanulmányban nem az érdekel, megalapozott volt-e. (Bár a válasz, legalábbis a romániai esetben, igen.) Sokkal inkább az foglalkoztat, hogy a gazdasági összeomlás, a gazdasági töredezettség, a kezdődő protekcionizmus, az antant és az utódállamok kétségtelen politikai nyomása ellenére honnan származhatott. A válasz maga a gazdasági tér, amit osztrák-magyar üzleti elitek hoztak létre és működtettek.⁸ Pontosabban maga a működés módja, az, hogy a sikerhez be kellett ágyazniuk

⁶ MNL OL Z 41 PMKB 3289/I-1, III-1, VIII-1.

⁷ Conseil d'Administration 1919. október 25. Levél a brit főmegbízotthoz. MNL OL Z 41 PMKB 478. cs.; Káldor 1920. szeptember 30-i feljegyzése. MNL OL Z 41 3289/I-14.

⁸ François PERREUX: Economic Space: Theory and Applications, *The Quarterly Journal of Economics*, 1950/2. 89–104. DOI: <https://doi.org/10.2307/1881960>; Roland WENZLHUEMER: Globalization, Communication and the Concept of Space in Global History. *Historical Social Research*, 2010/1. 19–47.

érdekeltségeiket, ehhez pedig sokrétű kapcsolatot kellett kialakítaniuk mind a helyi szereplőkkel, mind – alkalomadtán – nyugati partnerekkel. Minderre 1918 előtt a Monarchia imperialista külpolitikájával összefonódva került sor, ami arra is lehetőséget nyújt, hogy a gazdasági szereplők gyakran informálisnak tekintett⁹ imperializmusa és a konkrét politikai imperializmus viszonyára is vessünk egy pillantást. Összességében pedig a gazdasági teret működtető interakciók rendszere azt is megmutatja, hogyan illeszkedett ez a tér az első globalizáció rendszerébe.

Formális imperializmuson ebben a tanulmányban azt értem, ahogy egy állam – többnyire, de nem kizárólag egy nagyhatalom – saját érdekszférát, befolyási övezetet próbál kialakítani, majd pedig ezt valamilyen formában megkísérli akár magához is csatolni. A formális imperializmus tehát nem szükségszerűen jelent megszállást és közvetlen uralmat, netán annexiót, viszont mindenképp politikai dimenziója van. Az informális imperializmus ezzel szemben nem a formális uralmi igény hiányát jelenti, hanem a befolyás és integráció olyan formáit, melyek politikai és intézményes keretek nélkül is összekapcsolnak egy államot más térségekkel és szereplőkkel.¹⁰ Ebből születhet politikai befolyás, amint az az informális imperializmus klasszikus esetében, Nagy-Britannia dél-amerikai jelenléte kapcsán látható, vagy felhasználható politikai célokra, például a francia „bársonyos birodalom” vagy a német „exportbirodalom” esetében.¹¹

⁹ John GALLAGHER–Donald ROBINSON: *The Imperialism of Free Trade. The Economic History Review*, 1953/1. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1953.tb01482.x>; Hans-Jürgen SCHRÖDER: *Südosteuropa als „Informal Empire” Deutschlands 1933–1939. Das Beispiel Jugoslawien. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1975/1. 70–96.; David TODD: *A Velvet Empire: French Informal Imperialism in the Nineteenth Century*. Princeton University Press, Princeton, 2021. DOI: <https://doi.org/10.23943/princeton/9780691171838.001.0001>; Stephen G. GROSS: *Export Empire. German Soft Power in Southeastern Europe, 1890–1945*. Cambridge University Press, Cambridge, 2016. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316282656>.

¹⁰ Lucy RIAL: *Offshore Nation: Italians „Overseas” in the Nineteenth-Century World. Storica*, 2022/3–4. 9–52.

¹¹ John GALLAGHER–Donald ROBINSON: I. m.; David TODD: I. m.; Stephen G. GROSS: I. m.

Ez azonban nem szükségszerű, sokkal fontosabb az, amit Lucy Riall az „imperializmus folyamatának” nevez, ahogy a kapcsolatokon és interakciókon keresztül előrehelad az integráció egy adott, egységesnek elképzelt gazdasági keretbe (például a brit birodalmi gazdaság, vagy az olasz gazdaság stb.), aminek viszont nem feltétlenül vannak politikai értelemben vett imperialista jegyei. Az imperializmus ebben az esetben sokkal inkább egy világfelfogás, amelyik hierarchikus módon látja a világot és azon belül az egyes társadalmakat, sőt az egyéneket is, és ezt a hierarchiát megpróbálja természetesnek láttatni, elsősorban civilizációs érvekkel. Vagyis imperialista lehet az, ahogy az olasz vállalkozók Latin-Amerikában az őslakosokról gondolkodnak, a lényeg valamiféle aszimmetria és az a vízió, hogy a gazdasági kapcsolatoknak a konkrét cserén túli jelentése és funkciója is létezik egy adott szükségszerűen hierarchikus gazdasági keret kiteljesítésével. Így lehetnek képviselői az olasz imperializmusnak már az olasz egység létrejötte előtt is.¹²

Mindezt – elméleti szinten – a tér fogalma fogja egybe. A gazdasági tér klasszikusa, François Perreux 1950-ben egy gazdasági szereplő gazdasági interakcióinak összességeként definiálta azt – kifejezetten a gazdasági tér bármilyen földrajzi értelmezésével szemben.¹³ Ez a fogalom köszön vissza – noha hivatkozás nélkül – Roland Wenzlhuemer globális történelemmel foglalkozó elméleti munkájában is.¹⁴ Wenzlhuemer a globális történetírás tárgyát keresve jut arra a megállapításra, hogy az semmiképpen sem lehet valami, ami globális léptékű vagy úgy kutatható. Helyette a teret mint egy adott, a kutatási kérdés révén meghatározott értelmezési keretben adódó elemek közti kapcsolatok összességét határozza meg.¹⁵ (Egyik érzékletes példája a telefonköltségek tere, amit az egyes telefonkészülékek közti hívás aktuális ára határoz meg, ami nem feltétlenül függ a földrajzi távolságtól.) A kérdés révén – a telefonkészülékek esetében ez a telefon révén létrejövő összeköttetésre vonatkozik – kijelölt ér-

¹² Lucy RIALL: I. m.

¹³ François PERREUX: I. m.

¹⁴ Roland WENZLHUEMER: I. m.

¹⁵ Uo. 26–27.

telmezési keretnek és az ennek révén kijelölt térnek nem kell szükségszerűen globális léptékűnek lennie, az csak a lehetséges maximumot jelenti. Ugyanakkor a különböző terek – hiszen felfogásában elválik egymástól a telefon- és szállítási költségek, a kommunikáció, az utazás, a nyelvtudás és még sok minden más által meghatározott tér – a bennük megjelenő közös elemek révén össze is fonódnak egymással. Értelemszerűen minden olyan tér globális, amelyet nem korlátoz a földrajzi kiterjedés, illetve amely összefonódik valamely önmagában is globális léptékű térrel.¹⁶

A kapcsolatok és interakciók tehát mindkét definíció szerint meghatározói a térnek, és nem vagy nem szükségszerűen függenek a földrajzi tértől. Ugyanakkor, szemben Wenzlhuemer megközelítésével, amelyik csupán a különböző egyedi és redukcionista módon értelmezett (egynemű kapcsolatok összességként felfogott, ilyen módon a hálózatokhoz is közel álló) terek összefonódását feltételezi, én az osztrák–magyar gazdasági terület különböző típusú kapcsolatok összességéből vezetem le, ami inkább megfelel Perreux nyitott definíciójának. Amivel Perreux felfogását megpróbálom meghaladni, az a nem gazdasági jellegű interakciók jelentősége a tér létrehozásában és létezésében, aminek a beágyazás (lásd részletesebben alább) szempontjából van jelentősége.

Érdemes még szót ejteni arról is, hogy hol helyezkedett el az Osztrák–Magyar Monarchia az első globalizáció makrogazdasági rendszerében. A 19. század második felében a kommunikáció és közlekedés felgyorsulása, a szabadkereskedelem érvényesülése olyan integrációt hozott létre a világgazdaságban, amelyet – egyes értékelések szerint – majd csak 1989 után ér el ismét, miután az első globalizációt a két világháború közt szinte teljes mértékben lebontották.¹⁷ Az első globalizáció körülményei közepette az egyes gazdaságokat az különböztette meg, hogy milyen mértékben konvergált a nemzeti össztermékük, illetve a munkabérek

¹⁶ Uo. 43.

¹⁷ Kevin H. O. ROURKE–Jeffrey G. WILLIAMSON: *Globalization and History. The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*. MIT Press, Cambridge, Mass.–London, 2001. 1–5.

szintje a fejlődés centrumát alkotó Egyesült Államokkal és az Egyesült Királysággal.¹⁸

Ausztria és Magyarország részese volt ennek a konvergencia-folyamatnak, de eltérő ütemben és időpontban. A 20. század elején Magyarország fejlődése volt gyorsabb. Mindeközben azonban a két ország vámuniója révén egyfajta komplementer gazdaság alakult ki, ahol a két birodalomfél egyúttal egymás legfontosabb piaca is volt. Maga a Monarchia pedig elsősorban a tőkeexportnak volt a célpontja, akár államkölcsonők, akár üzleti tranzakciók formájában. Amint azonban látni fogjuk, az egyes gazdasági szereplők felől nézve ez a finom hirerachia egyáltalán nem volt ilyen egyértelmű, ahogy az sem, hogy 1918-ban véget ért a globalizáció.

Az osztrák–magyar gazdasági tér jellemzéséhez két esetet, Romániát (1918 előtt és után) és az Oszmán Birodalmat hasonlítom össze. A hasonlóságok és különbségek segítenek megvilágítani éppen azt, ami a forrásokból gyakran kevésbé látható, az egyéni kapcsolatokat és az informális viszonyokat, és ezzel együtt a siker és kudarc okait. Ami persze nem jelenti azt, hogy az elkövetkezőkben minden részletre konkrét forráshivatkozással szolgálhatok. Az életutak követése egyfelől elengedhetetlen a térmegragadáshoz, hiszen a kapcsolatok – a tér meghatározói – gazdasági és egyéb szereplők közt alakultak ki, és így történtek az interakciók. Az életutak azonban nemcsak a konkrét érintkezést fedik fel, hanem a kevésbé láthatóval kapcsolatos hipotézisek megalkotását is segítik, amikor az első látásra nehezen magyarázható cselekvést kontextusba helyezik. Ugyancsak az életutak segítenek abban, hogy cselekvési mintákat ismerjünk fel, és ezeket az előbb említett kontextus hasonlóságaira alapozva, ha csak analógiás módon is, de az egyik esetről a másikra átvigyük.

Végül néhány szót a beágyazás fogalmáról. A gazdaságsszociológiában és részben a politikai gazdaságtanban Polányi Károly nyomán használt kulcsfogalom mindenekelőtt azt jelöli, hogy a gazdaságot mint piacot még akkor is intézmények sokasága ha-

¹⁸ Uo. 269–287.

tárolja és részben a működését is meghatározza, ha egyébként a gazdaságban magában nincsenek akadályok a piaci működés előtt. Polányi modelljében ezek az intézmények keretfeltételként szolgálnak, illetve olyan funkciókat látnak el, amelyek a gazdaság számára is nélkülözhetetlenek. Nem a gazdaságon belül működnek, de összekapcsolják azt a többi szférával is. Lényegük éppen intézményes-strukturális jellegükben rejlik, ebbéli minőségükből adódóan funkciójuk a konkrét működésük vizsgálata nélkül is adott, ismertnek tekinthető.

Az osztrák–magyar gazdasági tér esetében az általam használt beágyazásfogalmat nagyban inspirálta Polányi alapvetése a gazdaság működéséhez nélkülözhetetlen keretekről. Ez a fajta beágyazás is a kapcsolódást segíti a gazdasági téren kívüli szereplőkhöz és intézményekhez, ennyiben megfeleltethető Polányi fogalmának. Csakhogy a beágyazás ebben az esetben nem általános és strukturális (vagyis minden szereplőre érvényes, ahogy például a tűzvédelmi jogszabályok valamiképpen kivétel nélkül korlátozták a gazdálkodók önállóságát), hanem konkrét és egyedi. Mindig az adott, a gazdasági teret létrehozó vállalkozás, érdekeltség, cég stb. kapcsolódása lényeges, és ez sokszor nem (csak) a formális intézményeken alapul, azok – mint látni fogjuk – még csak nem is feltétlenül játszanak benne szerepet.¹⁹ Sőt, éppen az informális és személyes kapcsolatok jelentősége teszi lehetővé azt, hogy ez a típusú beágyazás kifejezetten egyedi legyen, vagy csak a gazdasági szereplők egy részét érintse. Ebben az értelemben tehát ez a típusú beágyazás nemcsak kiegészítője a strukturális beágyazásfogalomnak, hanem mást próbál megragadni a gazdaság és társadalom összetett kapcsolatrendszeréből, valamit, ami a gazdasági tér általam használt fogalmának is inherens része.

¹⁹ Gábor EGRY: The Moral Economy of High Imperial Capital? The (Non-) Nationalization of Foreign Companies in Post-WWI Romania and the Idea of a Romanian National Economy. *Halbjahresschrift für Geschichte und Zeitgeschichte Südosteuropas*, 2023/1–2. 8–27.

Életutak az informális imperializmus szolgálatában?

Mivel a beágyazás alapvetően személyi interakciók révén zajlott, érdemes kiemelni néhány életutat, és azok keretében láttatni az intézményeket összekötő kapcsolatokat. Először egy menedzsert és egy vállalkozót Romániából.

Söpkéz Richárd jogi egyetemet végzett, majd a PMKB különböző vidéki fiókjaiban dolgozott. A PMKB már régóta üzleti kapcsolatban (Kommanditgesellschaft) állt egy bukaresti családi bankkal, a Marmoros et Blanc-nal (Blancbanca), amikor 1904-ben két német partnerével részvénytársasággá alakította a céget.²⁰ A többségi részesedés az új tulajdonosoké lett, a Blanc család megtartott egy jelentős kisebbségi részesedést, valamint Maurice Blanc és fia, Aristide Blanc maradtak az intézmény vezetői. 1906-ban a párizsi Paribas is csatlakozott egyelőre egy tíz évre szóló szerződés keretében.

Néhány évbe beletelt, amíg az új tulajdonosok megértették a Blanc családdal, hogy nem folytathatják a régi, föld- és gabona-hitelezésen és ezek diszkrecionális odaítélésén alapuló üzletpolitikájukat, helyette nyitniuk kellett az élelmiszer- és könnyűipar, a vasútépítés és az olajkitermelés felé. Ezzel 1914-re az öt legnagyobb romániai bank közé kerültek – Európa egyik leggyorsabban fejlődő országában.²¹ Eközben a befektetők részéről a PMKB volt a család elsődleges kapcsolata, például a már említett Weiss Fülöp. Mindenesetre a PMKB és a Blanc-ok közt kialakult egyfajta bizalmi viszony, és ez a PMKB számára is a résztulajdonánál nagyobb befolyást jelentett. Már 1906-ban, amikor a román kormány felvetette Blanc-éknak, hogy az akkor még Oszmán fennhatóság alatt álló Thesszaloniki környékéről szervezzék meg a dohány beszerzését a román dohánymonopólium számára, a

²⁰ KÖVÉR György: Bécsi és pesti bankok a Balkánon a századfordulón. In: KÖVÉR György: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2012. 359–364.; Gábor EGRY: *The Moral Economy*. I. m.

²¹ Michael KOPSIDIS–Max-Stephan SCHULZE: Economic Growth and Sectoral Developments, 1800–1914. In: Matthias MORYS (ed.): I. m. 39–68. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315686097-4>; MNL OL Z41 34 cs. 421 t. f. 52.; MNL OL Z41 34. cs. 421. t. f. 106., 1164e/XV.

Marmoros a PMKB-t hívta meg társnak, ebből született a Banque de Commerce et Depot de Salonique. Amikor 1912–1913-ban, a Balkán-háborúk idején felsejlett egy bankpánik és vele a Marmoros fizetéseképtelenségének réme, a Marmoros szintén a PMKB-t kereste meg, hogy az új tulajdonosok részéről szervezze meg a likviditás biztosítását.²²

Mindebben bizonyosan nagy szerepe volt Söpkéz Richárdnak, aki az új tulajdonosi formációban a Blancbanca egyik vezérigazgató-helyettese lett. Söpkézt 1914-ben, a romániai magyar gazdasági jelenlét érdekében végzett tevékenysége jutalmaként nemesítette Ferenc József, de valódi szerepéről ennél is többet elárul, hogy a PMKB alkalmazottainak személyi iratai közt 1920-ig úgy szerepel, mint a PMKB alkalmazottja. Bizonyára nem véletlen, hogy amikor 1916-ban a közös külügyminisztérium Ottokar Czernin bukaresti követ jelentései nyomán megkereste Lánczy Leót, a PMKB elnökét azzal, hogy a Blancbanca információik szerint szerepet vállalna Románia központi hatalmak elleni hadba lépésének finanszírozásában, akkor Lánczy azzal hárította el ennek a lehetőségét, hogy Söpkéz révén valójában a PMKB ellenőrzi a bankot.²³ (Az epizód egyúttal sokat elmond a politikai célok, a formális imperializmus és az üzleti jelenlét, az informális imperializmus viszonyáról is.)

Mégis, Söpkéz román üzletemberként is működött. Technológiatranszfert szervezett a bukaresti Vulcan gépgyár és osztrák gépgyárak között, és mindenekelőtt a PMKB – és tágabb értelemben az osztrák–magyar tőke – és a román üzleti elit együttműködésén alapuló gazdasági jelenlétet is képviselte. Ez a leginkább látványosan már az első világháború alatt megmutatkozott. A Blancbanca – pontosabban Aristide Blanc – Lánczy biztosítékai ellenére támogatta a román hadba lépést az antant oldalán, állítólag egy francia kölcsön megszerzésére is ígéretet

²² MNL OL Z41 36. cs. 446. t. f. 1.

²³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs (a továbbiakban: HHStA) Külügyminisztérium F23 69 Bankok Románia 8; MNL OL Z41 PMKB 34. cs. 422. t.

tett, majd mind Maurice Blanc, mind ő Koppenhágában keresett menedéket a központi hatalmak megszálló csapatai elől.²⁴

A bank működését fel is függesztették, és az elmenekült Söpkéz is csak 1917 második felében térhetett vissza Bukarestbe, ahol átvette a bank irányítását. A megszálló hatóságok – és részben az otthoni, mindenekelőtt a német politika – Románia erőforrásainak maximális kiaknázását, egyfajta imperiális gazdasági övezet kialakítását szorgalmazta, elsősorban a katonai jelenlétre hagyatkozva. Ilyen körülmények közt Söpkéz is számtalan ötletet kapott arra, mibe fektethetne a bank. Minden alkalommal, amikor támogatásra érdemesnek tartotta a javaslatot – például vásárcsarnok Bukarestben, tésztagyár, csokoládégyár átvétele –, gondosan ügyelt arra, hogy a PMKB részesedésén belül román partnereinek is jusson hely.²⁵

Mindez ráadásul nem csupán azért történt, mert Söpkéz azt gondolta, hogy ez hasznos és fontos. Az úgynevezett Lokalinteressen bevonása a látszólag imperialista befektetések megvalósításába olyannyira kulcsfontosságú volt, hogy például amikor néhány évvel a háború előtt a bank a plovdivi városi vilamos építésének lehetőségét vizsgálta, a kivitelezésre kiszemelt és megkeresett osztrák Brown-Boveri leányvállalat vezetője a cég részvételének feltételeként jelölte meg a helyi gazdasági szereplők számottevő (20-25%) részesedését.²⁶

Az erdélyi arisztokrata Mikes Ármin 1916 előtti terjeszkedése az üzleti beágyazottság egy másik – direkt politikai – vonatkozására mutat rá. A Mikes család a Monarchián belül legfeljebb harmadrangú arisztokrata családnak számított,²⁷ birtokainak legnagyobb része erdőségekből állt a Kárpátokban. Mikes nagyon tudatosan fordult a modern gazdálkodás felé, hogy ezekből a lehető legnagyobb jövedelemre tegyen szert, és ennek során már

²⁴ Beadvány a Külügyminisztériumhoz 1917. január 8. HHStA Külügyminisztérium F23 69 Bankok Románia 8.; Aktennotitz April 16, 1918. MNL OL Z41 PMKB MNL OL Z41 PMKB 34. cs. 422. t.

²⁵ KÖVÉR György: I. m. 362., MNL OL Z41 36. cs. 443. f. 1–7.

²⁶ Egger levele Polákovitshoz, 1911. július 5. MNL OL Z 40 PMKB 527. cs. 504. t. P 1076.

²⁷ Az arisztokrácián belüli olykor áthatolhatatlan korlátokra lásd Gyeröffy László történetszálát Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiájában.

Magyarországon sem riadt vissza a kétes manőverektől sem.²⁸ 1906-ban alapította meg romániai erdőkitermelő társaságát, a Tișițát, amelyik a Kárpátok túloldalán fekvő, elsősorban bérelt erdőségekben tevékenykedett. Habár, vagy éppen azért, mert Mikes gazdálkodásának hatékonyságával kapcsolatban rendre kétségek merültek fel, a gróf nagyon tudatosan építette magát mint romániai üzletembert. A Tișița igazgatóságában fontos román politikus-jogászokat kooptált, és rendszeresen ápolta a társadalmi kapcsolatait is. Például szinajai nyári kastélyában audiencián fogadta az uralkodó, illetve ki is tüntette azért a szerepért, amit Mikes a bukaresti nemzetközi kiállítás szervezésében – a magyar résztvevők egyik vezetőjeként – vállalt.²⁹

Mikes azonban nem talált fel semmi újat, csak a bevált receptet követte. Sokatmondó ebből a szempontból a Romániában tevékenykedő faiparosok 1918 elején a közös külügyminisztériumhoz intézett memoranduma.³⁰ Az emlékirat azért született, hogy a Románia és a központi hatalmak közti békeszerződést a faiparosok érdekében befolyásolja. Ami meglepő ebben a dokumentumban – különösen annak tükrében, hogy ezzel párhuzamosan is születtek tervek Románia egyenlőtlen gazdasági kiaknázására³¹ –, hogy a szerzők éppen azt kérték a külügyminisztériumtól: ne „büntessék meg” a román politikusokat. A kérés indoklása árulkodó. Eszerint a háború előtt kialakult egy olyan működési modell, amely lehetővé tette, hogy a faiparosok gond nélkül ér-

²⁸ NAGY Botond: *Mercur a keleti végeken. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmuskori Háromszéken 1867–1918. I–II.* EME-Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2021. 125–149.; JÁNOSI Csongor: Hontalanul. Védekezési technikák a két világháború között Nagy-Romániában. Gróf Mikes Ármin (1868–1944). *Pro Minoritate*, 2018/4. 3–32.

²⁹ Csongor JÁNOSI: A Hungarian count's business in Romania: the strange survival of Tișița (1907–40). *European Review of History/Revue d'histoire Européenne*, 2024/5. 707–738. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2024.2409125>; Magyar mágnások Sinaiban. *Magyarország*, 1910. november 3. 10.; Mikes grófék a román királyi családnál. *Székely Nép*, 1913. szeptember 13. 3., A bukaresti kiállítás magyarországi bizottsága. *Pesti Hírlap*, 1906. május 11. 13.

³⁰ Pro Memoria, January 2, 1918. HHStA Külügyminisztérium Administrative Registratur F87 3 Holz Rumänien 682/1918.

³¹ Holz Rumänien 18789/1918, Rothschild levele 1918. február 27. HHStA Administrative Registratur F87 3.

vényesítsék az érdekeiket, és nagy nyereségre tegyenek szert. Ez pedig, bármilyen paradoxnak hangozzék is, azon nyugodott, hogy a román kormány kötelezte őket a részvények többségének román kézbe adására és arra, hogy az igazgatóságba többségében román tagokat válasszanak meg. Ezek a politikusok azonban általában távol tartották magukat a menedzsment kérdéseitől, a román „tulajdonosokhoz” hasonlóan. A faiparosok úgy vélték, ahhoz, hogy a legyőzött (!) Romániában továbbra is sikeresen működhessenek, arra lenne szükség, hogy a bejáratott gyakorlatot folytathassák, ehhez pedig szükségük lesz a bejáratott partnerekre is.

Mindezek tükrében nyugodtan állítható, hogy az osztrák-magyar tőke érdekeltségeinek túlélése Romániában éppen azon nyugodott, ahogy az 1918 előtti, formális és informális imperializmus idején működött az országban. Bár az évek során ennél egyenlőtlenebb viszony kialakítására is születtek tervek (lásd például a bécsi Rotschildok által Romániába küldött Felix Somary terveit), és a viszony a román partnerekkel sem mindig volt harmonikus (a PMKB és a Blanc család viszonya 1918-ban közel volt a törésponthoz),³² 1918 után tulajdonképpen a faiparosok által leírt modell segített még a Romániához csatolt területeken fekvő érdekeltségek megmentésében is. Mikes is kihasználta kapcsolatait ahhoz, hogy a Tișitából minél többet megőrizzen, Söpkéz pedig román üzletemberként találta fel magát újra. (Még szenátorrá is választották, illetve jelentős adományt tett román iskolák számára abban a regáti választókerületben, ahol mandátumot szerzett.) Ebben a minőségében olykor még azt is letagadta, hogy egyáltalán tud magyarul.³³ Mindezzel együtt olyan vállalatokban szerzett résztulajdont, amelyek a PMKB számára létfontosságúak voltak (például az aradi Matra gépkocsigyár), és a fenti modellt készséggel ajánlotta olyan magyarországi tulajdonosú cégeknek, amelyek nosztrifikációja – Romániában bejegyzett társasággá alakítása – elhúzódott.³⁴

³² Gábor EGRY: The Moral Economy of High Capital? I. m.

³³ Magyar mecénás 51 milliót adott román iskolai célokra. *Brassói Lapok*, 1930. július 5. 7.

³⁴ *Forbáth Imre naplója*. Butler Library Rare Manuscripts Collection and Archives, Columbia University, New York 1929. V. 15.

Oszmán Birodalom

Romániával összehasonlítva a késő Oszmán Birodalom esete nem csupán a beágyazás fontosságát igazolja, hanem a formális és informális imperializmus közt kitapintható feszültségeket is jól illusztrálja. A 20. század fordulóján elsősorban osztrák bankok (Creditanstalt, Wiener Bankverein – WBV) működtettek fiókokat és képviseltek az Oszmán Birodalom nagyobb városaiban (Konstantinápoly, Szmirna). Ezeknek a fiókoknak a működésében a tehetős és hitelképes helyi, főként örmény, görög, zsidó kereskedők játszottak szerepet, akik a birodalom hagyományos exportcikkeivel (mazsola, gyapjú, dohány) üzleteltek.³⁵ Ezentúl az osztrák és később a magyar bankok szerepet kaptak – és delegáltak küldtek – a birodalom adósságát és pénzügyeit kezelő szervezetben, a Dette Publique-ben,³⁶ valamint az oszmán dohánymonopóliumot üzemeltető Tabakregie intézményében is.

Valódi befektetési és a hitelezésen túlmenő üzleti lehetőségeket csak a 20. század elejétől kezdtek keresni, mint a konzervek szállítása az oszmán haderőnek, építkezések és városi fejlesztés. 1910-ben aztán a Ganz és a Magyar Általános Hitelbank konzorciuma nyerte el Konstantinápoly villamosításának koncesszióját, német, francia, brit riválisok előtt. Ez volt az a megbízás, amely a két budapesti céget megkerülhetlenné tette az 1913-ra létrejött Konstantinápoly Konzorciumban,³⁷ amely lényegében a birodalmi főváros fejlesztésében valamiképp érdekelt összes nyugati céget egyetlen közös vállalkozásban fogta össze. Hasonlóan fontos érdekelttség volt az Orientbahn, amely vasútvonal Bécset kötötte össze Konstantinápolyval a Balkánon át. Ebben az oszt-

³⁵ Lásd erre a Wiener Bankverein (WBV) Verwaltungsrat jegyzőkönyveit 1908–1918. Historisches Archiv der Bank Austria (ABA), Bécs.

³⁶ Murat BIRDAL: *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. I. B. Tauris, London, 2010. DOI: <https://doi.org/10.5040/9780755610808>; Jacques THOBIE: *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman* [Francia érdekek és imperializmus az Oszmán Birodalomban (1895–1914)]. Publications de la Sorbonne, Imprimerie Nationale, Paris, 1977.

³⁷ Tramways et électricité de Constantinople. Statuts 1914. OeSTA Finanzarchiv WBW 943.

rák és magyar bankoknak kisebbségi részesedésük volt, majd 1912–1913-ban, a Balkán-háborúk hatására szerezték meg a Deutsche Bank ellenőrzése alatt álló részvényeket.³⁸

Mindezzel együtt az osztrák–magyar tőkének és a Monarchiának nem volt a brithez, franciához vagy némethez hasonló, deklarált és földrajzilag is elhatárolt érdekszférája. Bár a közös külügyminisztérium, és vele a konstantinápolyi nagykövet, Pallavicini János örgróf szorgalmazta a „gazdasági behatolást” (*wirtschaftliche Durchdringung*, *pénétration économique*), ami ebben a vonatkozásban végül a háború előtt és annak első felében megvalósult, az jórészt egyéni kezdeményezés eredménye volt. Ráadásul a lehetőségek felmérésére kiküldött expedíciók következtetései sem voltak túlságosan biztatóak a nyereségességet illetően. Mikes például pozitívan reagált a külügyminisztérium kérésére, hogy küldjön egy expedíciót Dél-Anatóliába, Adaniába az ottani erdőkitermelés lehetőségét felmérni, de a konklúziók tükrében befektetni már nem akart. Pedig Adania a Monarchia politikájának egyik kiszemelt célterülete volt, az ottani vasútépítés lehetőségét is vizsgálták.³⁹

Jellemző az az epizód is, mind a beágyazás fontosságára, mind a politika és a gazdaság eltérő nézőpontjára, amikor Pallavicini nagykövet 1914-ben osztrák és magyar bankok egy csoportját akarta rávenni arra, hogy vegyék át a Bursa–Gemlik-vasút koncesszióját és építsék meg a pályát. A koncessziót eredetileg a vasútépítésekért is felelős oszmán Közmunkaügyi Minisztérium osztályfőnöke, Vondra bej járta ki – saját magának. Vondra magyar mérnök volt, valamikor még Bélaként anyakönyvezték, nyilván ezért is fordult Pallavicinihez, aki megkereste a WBV-t és társait, akik az Orientbahnt is átvették. A bankok azonban inkább a problémákat látták, nem a lehetőséget. A koncesszió nem tartalmazott hozamgaranciát, a térségben már üzemelt a francia-belga érdekeltségű Brüssza–Medánia-vasút, aminek ráadásul előjogai is voltak egy szárnyvonal építésére, és ehhez járult még a vasúttal átszelendő vidék viszonylagos fejletlensége. Végül a

³⁸ MNL OL Z41 PMKB 449. 3180/VII.

³⁹ Holz Varia Türkei 5 Bécs, 1914. március 25. HHStA PA I 495 Geheime Liasse XLVI, F 87.

bankok legfeljebb akkor lettek volna hajlandóak erre a befektetésre, ha sikerül felvásárolniuk a Brüssza–Medánia-vasutat, amire azonban végül nem láttak esélyt.⁴⁰

A lehetséges befektetések keresését illetően sokkal aktívabb volt az 1916-ot követő időszak, ez azonban megint elsősorban a politikával függött össze. Az Oszmán Birodalom anyagi helyzetét és vele háborús teherbírását alátámasztandó az Osztrák–Magyar Monarchia jelentős, 240 millió koronás előleget (rövid lejáratú hitelt) adott az oszmán kormánynak. A hitelt formálisan egy osztrák–magyar banki konzorcium nyújtotta, és azt elvben a Monarchia cégeinek az oszmán kormánnyal szembeni már létező és jövőbeni követeléseinek kiegyenlítésére kellett fordítaniuk. (Lejárata egyéves volt, de azt rendre meghosszabbították.) Részben éppen a hitel kockázatának ellentételezésére, részben a politikai gesztus ellenértékeként a k. u. k. Orientgruppe tagjai és partnereik befektetési lehetőségeket is kereshettek maguknak. Ezt egyébként a brit és francia befolyás csökkenteni akaró ifjútörök kormány és párt is támogatta.⁴¹

Az eredmény azonban mégis hasonló volt az 1916 előtti tervekéhez. Bár az oszmánok rendre ajánlatokat tettek – ezeknek fontos része volt az, hogy a cégek részvényeinek és igazgatósági helyeinek kétharmadát oszmán állampolgároknak, de leginkább törököknek kell megkapniuk –, részben egyébként zár alatt lévő antant tulajdon átvételére, végül az Orientgruppe egyetlen befektetés iránt mutatott lelkesedést, ismét csak a városfejlesztés és építkezés terén. Konstantinápoly új kikötőjét a Yenikapinál szívesen megépítették volna, ennek tanulmánytervét el is készítették 1918 őszére.⁴²

Az osztrák–magyar óvatosság mögött legalább két tényező tapintható ki. Az első egy nemzetközi politikai megfontolás, amit egyébként Pallavicini nagykövét is osztott. Eszerint az első világ-

⁴⁰ Pallavicini Musulinhoz 1914. február 21. HHStA Külügyminisztérium Türkei, Bahnbau Türkei 33. Fach 19.; HHStA Külügyminisztérium Türkei, Bahnbau Türkei 33. Fach 19 nr 48., MNL OL Z41 481 cs. 3309/XXVIII-1.

⁴¹ ABA WBV Administrationsratsprotokolle 1917. szeptember 18., Creditanstalt (CA) Verwaltungsratsprotokolle 1916. szeptember 5., október 3., MNL OL Z41 PMKB 515. cs. 3484 d. 15–16.

⁴² MNL OL Z41 532. cs. 3541, 3484/I/15.

háború csupán átmeneti állapotot jelentett az Oszmán Birodalom és a nyugati hatalmak viszonyában. A békekötés után – akárki is nyerje a háborút – a franciák és a britek majd visszatérnek, éppen ezért érdekszférájukat sem szabad bolygatni. Az osztrák és magyar szereplők számára éppen az jelenthet majd előnyt, hogy az oszmán kormányok majd bennük láthatják a legkisebb rosszát, és ezért képesek lehetnek bármilyen üzleti kombinációban szerepet vállalni és kapni.

A második tényezőt a már említett oszmán gazdasági nacionalizmus jelentette, amellyel a háborút kihasználva próbált a kormánypárt, a Comité Union et Progrès (CUP) egyik szárnya török burzsoáziát létrehozni. Amint láttuk, a külföldi tőkével szemben támasztott követeléseit tekintve ez nem sokban különbözött a romániai helyzettől, az osztrákok és magyarok ezt mégis sokkal durvábbnak és jóval kevésbé visszafogottnak élték meg. Másodsorban, míg Romániában az üzleti érdekeltségek beágyazása évtizedek során kialakított sűrű kapcsolatrendszeren alapult, az Oszmán Birodalomban ez még nem létezett. Sem a Blanc családhoz hasonló, politikába is bekötött üzleti partnerek, sem a párt- és politikai rendszernek a politikai elit személyi összetételében is tükröződő stabilitása nem volt jellemző. Az 1908-ban hatalomra jutott CUP belsőleg megosztott volt, frakciói közt éppen gazdasági kérdésekben nehezen áthidalható különbségek álltak fenn. A háború amúgy is átrendezte a párt belső erőviszonyait, ami még nehezebbé tette a megfelelő kapcsolatok kialakítását, bár a PMKB-nak például sikerült megnyernie új, 1918 szeptemberében indult konstantinápolyi bankja, a Banque Générale de Turquie elnökének Said Halim pasa korábbi nagyvezért.⁴³

Az osztrák és magyar bankok és a nehézségeket elismerő Pallavicini minderre két módon reagáltak. Egyfelől a gazdasági behatolást már elsősorban a békekötés után képzelték el, profitálva abból, hogy egyensúlyozhatnak a britek, franciák és németek közt. Illetve az Orientgruppe létét, politikai kényszerét és egyúttal politikai hátszelét kihasználva a beágyazással is

⁴³ Káldor Illés Weiss Fülöphöz 1918. január 25. MNL OL Z41 PMKB 3289/XXX/1; 3289/III-7.

megpróbáltak előrelépni, amihez viszont Söpkézhez hasonló pozícióban lévő figurákat reméltek felhasználni. Hivatalos delegátnak felvették Bálint Imre újságíró, a magyar földművelésügyi minisztérium levelező szolgálatának korábbi tagját, aki hosszú éveket töltött az Oszmán Birodalomban, és nemcsak kapcsolatai voltak, hanem a térség szakértőjének számított. Bálint javaslatára szintén alkalmazták Jankó Miklós osztrák–magyar konzult, aki már több mint három évtizede élt az országban. Előbb Konstantinápolyban volt dragomán (tolmács), majd Szmírnában konzul. Közben az 1890–1891-es török–osztrák–magyar vámtarifa-tárgyalásokon is fontos szerepet játszott, végül az osztrák–magyar hitelezők delegáltja lett a Dette Publique-ben. Ebbéli minőségében nemcsak rálátott az oszmán állam pénzügyeinek minden részletére és ismerte az oszmán pénzügyminisztérium minden vezetőjét, hanem a háború idején a nyugati hitelezők számára is szolgálatot tehetett, amikor ellenezte az érdekeiket veszélyeztető oszmán terveket – például a Dette Publique aktívait fedezetként felhasználó papírpénz-kibocsátást.⁴⁴

Az is bizakodásra ösztönözte őket, hogy a CUP új bankja, a Crédit National Ottoman élére egy osztrák bankárt, Victor Weilt kérték fel 1917-ben. Weil addig a Banque International de Bruxelles vezetője volt, ezt a bankot pedig német, osztrák és magyar pénzintézetek, köztük az Orientgruppe tagjai alapították belgiumi jelenlétük erősítésére. (Majd adták el 1917-ben a Banque de Bruxelles-nek.) Mivel a CUP azt tervezte, hogy az Ottomán Bank szabadalmának lejártakor, 1925-ben azt nem újítják meg, hanem helyette a Crédit National Ottoman veszi át a jegybank szerepét, ez különösen fontos kapcsolatnak számított a jövő szempontjából. Weil határozottan kereste is az együttműködést az Orientgruppéval és Pallavicinival is.⁴⁵

⁴⁴ MNL OL Z41 514. cs. 3484/VIII; HHStA Külügyminisztérium Administrative Registratur F 4 149. f. 24–25., 31., 242–245., 336.

⁴⁵ Der Direktor der türkischen Nationalbank. *Neues Wiener Journal*, 1917. január 12. 13.; HHStA Külügyminisztérium Politisches Archiv XII 210. Pallavicini jelentése 1916. október 10., 211. Trautmannsdorf jelentése 1917. február 16., HHStA Konstantinápolyi Főkonzulátus 82 F1-3c/1917–1918.

Mindezt azonban elsodorta a háború vége. Az antantmegszállás a vagyon zár alá vételét jelentette, a CUP gazdasági nacionalizmusa és annak intézményei ellehetetlenültek (jellemző, hogy Weil végül egy kaszinó portásaként került be ismét a hírekbe, amikor alaptalanul sikkasztással vádolták meg), és végül még a CUP azon szárnya is diszkreditálódott a kemalista Törökországban, amellyel az Orientgruppe jó kapcsolatokat tudott kiépíteni. A Török Köztársaság a görögök felett aratott katonai győzelem után osztrák és magyar tőkések nélkül is elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy újratárgyalja a viszonyát a britekkel és a franciákkal. A beágyazás tehát itt nem sikerült, és így végül, Káldor Illés magabiztossága ellenére, az a fajta átmenés sem, ami Romániában igen.

A nagytőke morális gazdaságtana

A fentiekből remélhetőleg látszik, milyen fontosak voltak azok a kapcsolatok, amelyek révén az osztrák–magyar érdekeltségek beágyazása és ezáltal a gazdasági tér működtetése és elhatárolása megtörtént. Ebben kiemelkedő szerepük volt maguknak az üzletembereknek – menedzsereknek, tulajdonosoknak, vállalkozóknak –, akik vagy a létrejött gazdasági tér egy meghatározott pontján kapcsolódtak (Söpkéz, Káldor Illés, Jankó Miklós), vagy ebben a térben mozogtak (Weiss Fülöp, Mikes Ármin, Victor Weil vagy Felix Somary).⁴⁶ Bár ez a jelenség nem azonos Polányi beágyazásával, hiszen intézmények és formális szabályok helyett magánjogi egyezségek és informális megállapodások jelentik a legfontosabb elemét – olykor éppen a szabályok ellenében –, egy dologban mégis hasonlóak. A gazdasági tér kapcsolatokon keresztüli beágyazása is strukturális jelleget ölthet, hiszen a gazdaság működésének ismert és elfogadott, részben elvárt és előre jelezhető keretét is jelentette. Ennek révén képes volt arra, hogy a döntéseket befolyásolja, viselkedést írjon elő, miközben

⁴⁶ Erről bővebben lásd EGRY Gábor: Polgári ellenállás? *BUKSZ*, 2024/1. 10–21.

a gazdasági változás egyik csatornája is lehetett (gondoljunk arra, miként alakult át – a közvetlen menedzselés hatására – a Blancbanca működése).

A formális és informális különbsége mellett még valami elkülöníti ezt a beágyazást – és vele a gazdasági teret – Polányi leírásától. Ha közelebbről megvizsgáljuk az egyes szereplők közti kapcsolatokat, egy sajátos – és a gazdasági viselkedés kapcsán viszonylag ritkán és akkor is főként a klasszikus közgazdaságtannal kritikus módon említett – jelenséget is felfedezhetünk, egyfajta morális gazdaságtant (moral economy). Mivel a csoport – menedzserek, magas rangú alkalmazottak, vállalkozók, tulajdonosok –, amelyen belül ezt megfigyelhetjük, társadalmi értelemben homogénebb, mint a társadalom, az erkölcsi tartalom nem úgy jelentkezik, mint a morális gazdaságtan (moral economy) klasszikusai esetében.⁴⁷ Nem a gazdasági működés és annak következményei, valamint a társadalom erkölcsi normái közti konfliktusról és annak – nemritkán erőszakos – feloldásáról van szó, hanem a morális gazdaságtan egy lehetséges másik megfogalmazásáról.⁴⁸ James G. Carrier kínált alternatív definíciót, amely szakít E. P. Thompson és követői értelmezésével, részben éppen azért, hogy a gazdasági viselkedés más típusaira és eseteire is kiterjeszthető legyen ez a fogalom. Carrier szerint a moral economy lényege olyan, kétoldali kötelezettségvállalás a gazdasági szereplők között, amelyikből a másik fél által elvárható és az adott fél által teljesített cselekvés származik, és ez a cselekvés felülírja a gazdasági racionalitást – ezzel nyilván a profitmotívumot is.⁴⁹

Mit is jelent ez az osztrák–magyar gazdasági térben? Egy levelezés két darabja, egy osztrák és egy cseh magas rangú bankár között kézzelfogható illusztrációja ennek a jelenségnek. A levelek 1920 első felében születtek, szerzőik Jindřich Bělohříbek

⁴⁷ Jeremy ADELMAN: Introduction: The Moral Economy, The Careers of a Concept. *Humanities*, 2020/2. 187–192. DOI: <https://doi.org/10.1353/hum.2020.0020>.

⁴⁸ James G. CARRIER: Moral Economy. What is in a concept? *Anthropological Theory*, 2018/1. 18–35. DOI: <https://doi.org/10.1177/1463499617735259>.

⁴⁹ Uo. 31.

és Rudolf Steiner. Bělohříbek a prágai Živnostenská banka (Živnobanka) alkalmazottja, éppen ekkortájt lesz a bank vezérigazgató-helyettese. A Živnobankát a történetírás a cseh gazdasági nacionalizmus és terjeszkedés zászlóshajójaként írja le, amelyik konzekvensen és határozottan próbálta felszámolni a német (vagyis 1918 után már osztrák) gazdasági „hadállásokat”. Ezt a véleményt már a kortársak is osztották,⁵⁰ amiből a bank nyilván hasznot is húzhatott az új Csehszlovákiában. Steiner ellenben egy törölmetszett birodalmi intézményben csinált karriert, az összeomlásokkor a Creditanstalt prágai fiókjának vezetője volt. Innen igazolt 1919-ben a szintén bécsi és szintén birodalmi Bodencreditanstalt (BCA) vezetésébe, a bank vezérigazgató-helyettesének.

Bělohříbek és Steiner levelezése – vagy legalábbis az, ami fennmaradt belőle – éppen a fent vázolt karrierutak miatt született, és a két említett levél⁵¹ is ennek közvetlen, bár sokszor mellékesnek gondolt hatásáról tanúskodik. 1920. január elején Bělohříbek írt Steinernek arról, hogy sajnos nem tudta elintézni Steiner kérését a hatóságoknál, és bár megvásárolta számára a vonatjegyeket Bécsbe, nem kapott exportengedélyt az élelmisze-

⁵⁰ Oskar Weismayer levele Jindřich Bělohříbekhez, Eszék, 1920. augusztus 12. Cseh Nemzeti Bank levéltára, Živnostenská banka ŽB 863-1. – Weismayer ebben a levélben beszámol egy bizonyos dr. P. tárgyalásáról a magyar pénzügyminiszterrel a Landes Industriebank (Országos Iparbank) átalakításáról, amiben a Weismayer üzleteiben is szerepet vállalt Živnostenská banka is részt kapott volna. Dr. P. kérte, hogy a magyar kormány nevezzen meg tekintélyes magyar személyiségeket, akik a bank vezetésében szerepet vállalnának. A pénzügyminiszter a kollégáival való konzultáció után azt válaszolta, hogy a Živnostenská bankát Magyarországon olyan mértékben azonosítják a magyar-ellenes, az ország felbomlásához vezető cseh nacionalizmussal, hogy ez nem lehetséges. (Weismayer egyébként azt javasolta, hogy a Živnostenská banka nyíltan ne vállaljon szerepet, de természetesen az új banknak kizárólagos partnere lenne Csehszlovákiában.) Weismayer és a Živnobanka kapcsolatára lásd: IZSÁK Gergely: Mit adtak nekünk a csehek? A Živnostenská banka hitelügyletei a magyarországi iparral a 20. század elején. In: KÖVÉR György–POGÁNY Ágnes–WEISZ Boglárka (szerk.): *Hálózat és hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, Budapest, 2020. 459–461.

⁵¹ Jindřich Bělohříbek levelezése, Bělohříbek Steinerhez 1920. január 7.; Steiner Bělohříbekhez 1920. május 26. Cseh Nemzeti Bank Levéltára, Živnostenská banka ŽB 1462-5.

rekre. Megígérte azonban, hogy amint ő maga Bécsbe utazik, legalább a jogszabályilag engedélyezett tíz kilogramm élelmiszert elviszi majd kollégájának. (Bécs közellátási helyzete ekkoriban tragikus volt.)⁵²

Nem tudni, hogy ezt megtette-e legkésőbb 1920 májusában, amikor ő kapott levelet Steinertől, midőn a bécsi Hotel Bristolban időzött. Steiner egy sürgős ügyben próbálta elérni prágai kollégáját, akiről tudta, hogy hamarosan visszatér a csehszlovák fővárosba. Arról értesítette Bělohříbeket, hogy a BCA vezetőségéből többen, akik prágai látogatást terveztek, betegség miatt kénytelenek Bécsben maradni. Lehetséges helyettesítőjük sajnos Morvaországba utazik fontos üzleti ügyben. Ezért Steiner azt kérte Bělohříbektől, hogy ő vigye magával Prágába azokat a kabátokat, amelyeket a BCA vezetői cseh kollégáiknak megígértek.

Ami itt felvillan a szemünk előtt, önmagában is igen érdekes, valódi szívességgazdálkodás olyan javakkal, amelyeknek semmi közük a bankok és érdekeltségeik működéséhez, annál több a bankárok magánéletéhez, és más körülmények közt jelentéktelennek számítanának. A közös nyomorúság és relatív státuszvesztés idején viszont kifejezetten fontossá lesznek. Csakhogy a kölcsönös szívességek ebben az esetben igazolhatóan olyan bizalmi viszonyt jeleztek, alapoztak meg, erősítettek fel, amely aztán a következő évtizedekben a BCA csehszlovákiai érdekeltségeinek sorsát is nagyban befolyásolta. Nem véletlen, hogy Steiner őszintén megírta Bělohříbeknek, a BCA azt szeretné, hogy amennyiben valamelyik üzleti vállalkozásukban (legyen az meglévő vagyon nosztrifikálása vagy új befektetés) a Živnobanka társul szegődne, akkor azt szeretnék, ha a közös vállalkozásban Bělohříbek képviselné a prágai pénzügyintézetet.⁵³ Ami nem is egy alkalommal megtörtént.

Nem tárgya ennek az írásnak a közös vállalkozások üzleti működésének részletes elemzése és bemutatása, annál inkább a személyes kapcsolat rétegzettsége és a kölcsönös kötelezettségek

⁵² Franz ADLGASSER: *American individualism Abroad. Herbert Hoover, die American Relief Administration und Österreich, 1919–1923.* VWGÖ, Wien, 1993.

⁵³ Steiner Bělohříbekhez 1920. április 13., május 11. Cseh Nemzeti Bank Levéltára, Živnostenská banka ŽB 1462-5.

felsejlő, gondosan ápolts rendszere, amit a bankok úgy fogtak fel, mint annak lehetőségét, hogy partnerük a gazdasági racionalitás mellett vagy helyett más motiváció alapján fog cselekedni.

Ennek nyomai a PMKB és a Blancbanca viszonyában is tetten érhetők. Amikor 1918-ban Blanc-ék hazatértek Koppenhágából Bukarestbe – utazásukat jelentős mértékben segítette a PMKB lobbizása a beutazási engedélyekért –, Lánczy Leó találkozót remélt velük Budapesten. Bár a találkozó végső soron a két fél üzleti együttműködésének jövőjéről szólt, Lánczy Leó egy feljegyzéséből kiderül, hogy ezt meg kellett előznie az 1916-ban és utána megroppant bizalom helyreállításának.⁵⁴ Blanc-éknak előbb elégtételt kell adniuk – nem anyagi, hanem erkölcsi értelemben – ahhoz, hogy a partnerség fennmaradjon. Ha ez nem történik meg, akkor a PMKB inkább saját útját járja majd – vagyis nem lehetetleníti el a Blancbancát, csak kilép ebből a viszonyból. (Lánczy egyébként ebben az iratban azt is jelezte, hogy ez Söpkézt is hasonló választás elé állítaná tényleges munkaadójával szemben.)

Bár megint csak nincs forrásunk arra, hogy ha megtörtént a találkozó, mi hangzott el ott, a PMKB romániai és Romániához került befektetéseinek sorsa – a Blancbanca rendszeresen vállalta, hogy budapestiek strómanja lesz, Söpkéz számos volt PMKB-cégben vállalt szerepet – azt mutatja, hogy a bizalmat sikerült helyreállítani. Sőt, utal a kölcsönös bizalom fontosságára és erejére is, hiszen az 1916-os és 1918-as epizód azt is világossá teszi, hogy a két fél közt komoly politikai nézetkülönbség volt, és Blanc-ék támogatták a román Nemzeti Liberális Párt protekcionizmusát és gazdasági nacionalizmusát – legalábbis amíg nem régi partnereiket érintette.⁵⁵

Fontos még rámutatni, hogy ez a fajta morális gazdaság nem korlátozódott a szűken vett üzleti életre és elitre. (Ahol egyébként a legfontosabb román vállalkozók is részesei voltak ennek a szö-

⁵⁴ MNL OL PMKB Z 41 34. cs. 422. t. 1164ee/I-2, 1164e/XXV.

⁵⁵ Erről bővebben Gábor EGRY. The Moral Economy? I. m. és Gábor EGRY: The Rise of Titans? Economic Transition and Local Elites in Post-1918 Banat and Transylvania. *European Review of History*, 2024/5. 788–816. DOI: <https://doi.org/10.1080/13507486.2024.2396818>.

vedéknek, például Max Ausnit.) Hasonló, és hasonlóan erős kapcsolat fűzte az osztrák–magyar tőkéhez a politikai kijárókat, a jogászokat, mérnököket, mindazokat, akik valamiképp szerepet vállaltak a gazdasági tér működtetésében és beágyazásában.⁵⁶

Középen a periférián

Bizonyos értelemben nagyon hasonló, a partnerségek és az ezeket működtető személyes kapcsolatok mellett a kölcsönös kötelezettségek erejét és fontosságát sejtető életutakon keresztül bomlik ki az osztrák–magyar gazdasági tér harmadik fontos jellegzetessége, szoros kapcsolata a kontinens gazdasági centrumával is. Csakhogy ezeknek az életutaknak egy része éppen-séggel Európa gazdasági perifériáján keresztül kötötte össze a szereplőket, ami a kontinens hagyományos, a központból a perifériák felé egyenletesen lejtő felfogását is érdekes fénytörésbe helyezi.

Megint csak egy konkrét életutat felhasználva illusztrációként, ezúttal nem Victor, hanem Ernest Weylt ajánlom az olvasók figyelmébe. Történetünk szempontjából az Elzászban született Weyl életének egyik legérdekesebb pillanata a Konstantinápoly Konzorcium részvényeseinek közgyűlése 1920. április 27-én a brüsszeli Rue de Naples 46–48.-ban. Bár a német és az osztrák békék aláírására ekkor már sor került, ezen a közgyűlésen még az összes, nem csak a magyar ellenséges tulajdon volt zár alatt.⁵⁷ Ez azt jelentette, hogy a Magyar Általános Hitelbankot (MÁH), a Ganzot, a WBV-t, de a német AEG-t, a Deutsche Bankot is a belga bíróság által kijelölt zárgondnokok (köztük Weyl) képviselték – általában olyanok, akik amúgy is a társaság többi, vagyonuk felett teljes joggal rendelkező részvényeseinek képvisel-

⁵⁶ További példákért és részletes elemzésért: Csongor JÁNOSI: *A Hungarian Count's Business*. I. m.; RIGÓ Máté: I. m.; Gábor EGRY: *The Rise of Titans?* I. m.

⁵⁷ Lásd RIGÓ Máté: I. m.; Daniela L. CAGLIOTI: *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108776493>.

letében vettek részt az eseményen. A zárgondnok természetesen nem élhetett vissza a helyzetével, vagyis nem tulajdoníthatta el a vagyont, nem okozhatott szándékos kárt a tulajdonosnak. Mivel azonban a zár alá vétel lényege éppen az, hogy a tényleges tulajdonos ne rendelkezhesen a céggel, ezért a zárgondnok nem is pusztá követője a tulajdonos utasításainak, széles körben hozhat meg vagy hanyagolhat el olyan döntéseket, amelyek közvetlenül nem károsítják a tulajdonost, de annak helyzetét mégis rontják a cégen belül.

A brüsszeli közgyűlésen nyilvánvalóan ilyen helyzet volt a részvényesek által elhatározott tőkeemelés lebonyolítása, ennek során kialakítható lett volna olyan konstrukció, amely formálisan nem jelent vagyonszétválást (a részvények névértéke nem változik), de lényegében a volt (és a magyarok esetében jogilag még akkor is) ellenséges tulajdonosok marginalizálását és ezzel tulajdonképpen kisajátítását jelenti. Ráadásul ez egyáltalán nem állt távol a francia vagy éppen belga gazdaságpolitikától sem. A Rue de Naples-on azonban semmi ilyesmi nem történt.⁵⁸ Az ellenséges tulajdonosok számára a zárgondnokaik lejegyezték a tulajdoni arányuk megtartásához elegendő részt – vagyis a MÁH továbbra is a második legnagyobb részvényes maradt.

Ami megváltozott, az a cég igazgatóságának összetétele volt. Az első igazgatóságban, még a világháború előtt – dacára annak, hogy nem az övé volt a legtöbb részvény – a MÁH képviseltette magát a legtöbb taggal, összesen négygyel.⁵⁹ Az 1920-ban választott igazgatóságból eltűntek a MÁH delegáltjai, bekerült viszont – és mindjárt ügyvezetőnek (administrateur délégué) választották meg – Ernest Weyl. És 1920 augusztusában, amikor a MÁH tartotta meg saját közgyűlését Budapesten, a bank egyik új – a francia befektetőket képviselő – igazgatósági tagja szintén nem más lett, mint Ernest Weyl.⁶⁰

⁵⁸ A közgyűlés nyilvános jegyzőkönyvét közölte a belga hivatalos lap. Lásd Oesterreichische Staatsarchiv (OeSTA) Finanzarchiv, Bécs, WBV 943.

⁵⁹ Tramways et électricité de Constantinople. Statuts 1914. OeSTA Finanzarchiv WBV 943.

⁶⁰ A Magyar Általános Hitelbank közli. Az *Est*, 1920. augusztus 8. 6. A tranzakció körüli politikai manőverekre lásd ORMOS Mária: Francia-magyar tárgyalások 1920-ban. *Századok*, 1975/5–6. 904–949.

Weyl életútja azonban nem ekkor kezdett érdekes lenni az osztrák–magyar gazdasági tér szempontjából, hanem 1904-ben. Az 1871 után Franciaországba települt, ott mérnöki diplomát szerzett Weyl kezdetben az Aix-en-Provence-i állami gyufagyárat igazgatta. Innen került 1904-ben Konstantinápolyba a Tabakregie (az állami dohánymonopólium) vezetésébe, 1910-ben egyenesen a vezérigazgatói székbe. A Tabakregieben nyilván kapcsolatba került az osztrák és magyar részvényesek képviselőivel, talán még Jankó Miklóssal is. A város életének is fontos szereplője volt, olyannyira, hogy 1916-ban, a gallipoli kampány idején a még Konstantinápolyban maradt francia állampolgárok informális vezetőjének tekintették.⁶¹ Egy évvel később azonban már Franciaországban találjuk, Louis Loucheur új fegyvergyártási minisztériumában, ahol a miniszter jobbkezeként is emlegették.

Nem kizárt, inkább valószínű, hogy kettejük útja Konstantinápolyban is keresztezte egymást. A szintén mérnök végzettségű Loucheur ugyanis saját cégével – Sociétés Générales d'Entreprises (SGE) – maga is pályázott a villamosítási koncesszióra, amit a Ganz és a MÁH nyert el. Nem volt különösebben sikeres, az első körben kiesett. Viszont amikor a magyar koncessziósok elkezdték saját vállalkozásuk kialakítását, meglepő lépésre szánták el magukat, társultak Loucheurrel és cégével. (A közös cég konstantinápolyi alapító közgyűlésén az a gróf Batthány Lajos elnökölt, aki 1920 augusztusában a közgyűlésen fontosnak érezte személyesen is köszönteni az új, francia igazgatósági tagokat.)⁶²

Bár jelenleg nincs konkrét információ Weyl itteni működéséről, az elég világos, hogy bizalmi viszony fűzte a vállalkozó miniszterhez. Olyannyira, hogy 1937-ben, amikor Loucheur eredeti üzlettársa és utóda a cég élén, Alexandre Giros (aki egyébként 1920-ban Weyl társa volt a Konstantinápoly Konzorcium igazgatóságában is) meghalt, Weyl vette át a vezérigazgatói posztot.⁶³

⁶¹ Henry MORGENTHAU: *Secrets of the Bosphorus*. London, Hutchinson and Co. [é. n.] 155.

⁶² Személyi és üzleti hírek. *Elektrotechnika*, 1910. június 15. 171.; Villamosági társaság Konstantinápolyban. *Budapesti Hírlap*, 1911. április 21. 14.

⁶³ Dominique BARJOT: Un grand patron. Alexandre Giros [Egy nagyszerű vállalkozó. Alexandre Giros (1870–1937)]. *Bulletin d'histoire de l'électricité*, 1987/10. 67–68. DOI: <https://doi.org/10.3406/helec.1987.1022>.

Ami azért igazán fontos, mert 1918–1920-ban éppen Loucheur volt a megtestesítője annak a francia politikának, amely Elzász-Lotaringiában a német vállalkozók ellehetetlenítésével, ár alatt történő kényszerkivásárlásával próbálta francia kézbe venni az ottani gazdaságot, és amely Németországot általában is minél inkább meggyengítette volna.⁶⁴ Mindez éles ellentétben áll a Konstantinápoly Konzorcium német, osztrák és magyar tulajdonosainak sorsával, de a MÁH és érdekeltségei sorsával is. Olyannyira, hogy elképzelhetővé teszi azt is, Weyl ebben a kapcsolatrendszerben valójában közvetítő volt, mindkét oldal elfogadta éppen azért, mert már jóval korábbról ismerték és kialakult vele a „szokásos” morális viszonyrendszer is.

Weyl esete semmiképp sem volt kivételes, bár személyét kiemelten fontossá teszi, hogy lényegében minden, a történetírásban stratégiaiainak tekintett közép-európai francia befektetésben valamilyen szerepet kapott.⁶⁵ Csakhogy éppen ez mutatja meg, milyen fontos volt azoknak a partnereknek a szerepe az osztrák–magyar gazdasági tér túlélésében, akiket a Wiener Bankverein vezetőségének ülésein csak „unsere französische und belgische Freunde”-ként (francia és belga barátainkként) emlegettek. Ők vállaltak szerepet előbb fontos érdekeltségek átmentésében Lengyelországban, Csehszlovákiában és a délszláv államban, majd később új befektetésekben is, mint az Allgemeine Yugoslavische Bankverein.⁶⁶

⁶⁴ RIGÓ Máté: I. m.

⁶⁵ Jonathan A. GRANT: *Between Depression and Disarmament. The International Armaments Business, 1919–1939*. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. 24–51.; Jerzy ŁAZOR: Pierwsza francusko-polska koncesja kolejowa z 1924 roku. Przyczynę do relacji finansowo-gospodarczych Polski i Francji po I wojnie światowej. [Az első francia–lengyel vasútkoncesszió 1924-ben. Adalékok az I. világháború utáni francia–lengyel pénzügyi és gazdasági kapcsolatok történetéhez.] *Kwartalnik Historyczny*, 2021/3. 785–812. DOI: <https://doi.org/10.12775/KH.2021.128.3.03>.

⁶⁶ Vesna S. ALEKSIC: *From Affiliation to Nazification. The Political Destiny of a Grossbank in Yugoslavia 1918–1945*. Institute of Economic Sciences, Belgrade, 2021.

Tér a globális térben?

Ebben az írásban azt állítottam, hogy az osztrák és magyar (vagy éppen osztrák–magyar) gazdasági elit és cégek viszonylag sikeres túlélése a Monarchia összeomlása után egy osztrák–magyar gazdasági tér létének volt köszönhető. Ezt a teret a legfontosabb osztrák–magyar gazdasági szereplők kapcsolatrendszere határozta meg, azok az interakciók, amelyeket egymással, gazdaságban aktív partnereikkel, illetve a birodalmi és helyi politikával, valamint társadalommal alakítottak ki. Vagyis ez a tér több léptéket is összekötött, nem csupán horizontális volt, és nem is csupán gazdasági. A kapcsolatok nem pusztán egy területre terjedtek ki, hanem sokfélék voltak, és ezek mindegyike szerepet játszott a tér létrejöttében és működtetésében, a tér egy olyan definícióját kínálva, amely mind Perreux, mind Wenzlhuemer meghatározására épít, de meg is haladja azokat.⁶⁷ Perreux térfogalmát a nem gazdasági kapcsolatok, Wenzlhuemer felfogását a többféle kapcsolat egyidejű figyelembevétele révén.

Egy fontos szempontból pedig mindkettőtől egyaránt különbözik, és ez a tér eltevészthetetlen földrajzi dimenziója. Nem feltétlenül a gazdasági tér az, ami ilyen módon elhatárolható, hiszen a kapcsolatok nem korlátozódnak csupán Közép-Európára, a Balkánra és a késő Oszmán Birodalomra, hanem az egymással összefonódó informális és formális imperializmus földrajzi víziója. A földrajzi keretet végső soron az rajzolja ki, hogy mit képzelt a birodalmi politika (a magyar, az osztrák és a közös kormány) Ausztria–Magyarország hatalmi szférájának, és mit tekintettek az üzleti szereplők saját gazdasági terébe tartozónak. Mivel a gazdasági tér csak beágyazás révén működhetett, ezért óhatatlanul is kapcsolódott a politikai (formális) imperializmushoz, bár viszonyuk nem volt egynemű és egyirányú. Mindkét oldal felhasználta a másikat, akár igazodott is hozzá, de egyikről sem állítható, hogy képes lett volna saját vélt érdekeit és ezekből fakadó terveit a másakra erőltetni.

⁶⁷ François PERREUX: I. m.; Roland WENZLHUEMER: Globalization, Communication. I. m.

A gazdasági teret meghatározó kapcsolatok legfontosabbika az egyes szereplők közti interakciók sora volt. A menedzserek, tulajdonosok, vállalkozók, diplomaták mozgása, életútja rajzolja ki talán a leginkább kézzelfoghatóan a tér belső dinamikáját, és sokszor – (egyelőre?) források hiányában – ezek révén válik láthatóvá a tér viszonya más terekkel is. Amennyiben a teret működtető gazdasági szereplők életútját az imperializmus és a birodalmiság felől közelítjük meg, akkor az látható, hogy a formális imperializmustól elszakadva is képesek az imperializmus informális változatát fenntartani vagy legalábbis új működési formává alakítani.

Az osztrák–magyar gazdasági teret – tekintettel a Monarchia politikai projektjéhez való viszonyára és a gazdasági szereplők által artikulált integrációs víziókra – informális imperialista jelenségnek tekinthetjük. Ebben a formában egyúttal elkülönülő egység is, amivel kapcsolatban joggal tehető fel a kérdés, miként illeszkedett az első globalizáció globális rendszerébe. Erre vonatkozóan, éppen az életutak segítségével, a legizgalmasabb következtetés az, ahogy a tér működése megkérdőjelezi az európai gazdaság szerkezetéről, a nyugati centrumtól kelet és délkelet felé húzódó fejlettségi lejtőről kialakult klasszikus felfogást. Erre vonatkozóan azt láthatjuk, hogy az egyik periféria, a késő Oszmán Birodalom és a Balkán sokkal centrálisabb szerepet játszik, mint azt általában gondoljuk. Egyfelől ez az a térség, ahol az osztrák és magyar gazdasági szereplők kifejezetten élen járnak a gazdasági újításban, például korszerű város- és infrastruktúrafejlesztéssel vagy éppen a Tabakregie és a Dette Publique államreformjaival.⁶⁸ Majd ezek a vállalkozások jelentős szerepet játszanak azoknak a kapcsolatoknak a kialakításában a kontinens nyugati felén, amelyek 1918 után segítik őket az immár politikai alátámasztását veszített gazdasági tér fenntartásában is. Vagyis a periféria hirtelen centrális szerepet kap, illetve az egész kontinentális gazdasági szerkezet is megragadható lesz az osztrák–magyar gazdasági teret középpontba állítva.

⁶⁸ Murat BIRDAL: I. m.; Erol ÜLKER: Multinational Capital, Public Utilities, and Urban Change in Late Ottoman Istanbul: Constantinople Tramway and Electric Company. *Moderne Stadgeschichte*, 2018/1. 68–80.

Ezzel együtt fontos látni, hogy amíg a tanulmányomban tárgyalt első két pont – a gazdasági tér és az azt alkotó interakciók, valamint a beágyazás és ebben az egyéni életutak szerepe – viszonylag jól dokumentált, addig a harmadik tézis egyelőre inkább hipotézisnek számít. Jól összeegyeztethető Wenzlhuemer térfogalmával abból a szempontból, hogy a konkrét kutatási kérdés – a késő oszmán birodalom jelentősége az osztrák–magyar tőke számára – felől nézve, azt keretként elfogadva nyilván lehetséges a klasszikus kontinentális hierarchiáktól eltérő rendszert felvázolni és igazolni. Ugyanakkor ebben a formában még csak egy tér a sok lehetséges közül, azokhoz való viszonya sem tisztázott. Egy lehetőség, amely azonban csak további kutatással – ezen belül viszont éppen a kulcsfontosságú szereplők életútjának feltárásával – terjeszthető ki. És éppen ez az osztrák–magyar gazdasági teret és informális imperializmust feltáró kutatási projekt lényege.⁶⁹

⁶⁹ EGRY Gábor: Polgári ellenállás? I. m.